

מנקודת המבט של העפרוני, השואה היתה אירוע שולי

	רעי שריא

למי שיחפש אקטואליה פוליטית או וידויים אישיים ביומניו של הזואולוג היינריך מנדלסון המכסים כרונולוגית את אחת התקופות הרומטיות בתולדות עם ישראל, צפויה אכזבה. כשמסכיבו עסקו כולם בשאלת הקריסה של תוכנית החלוקה ובקרבות על ירושלים מנדלסון כתב ביומנו שבקיבוץ מעוז חיים נצפו כמה מאות חסידות לבנות וכמה בצבע אפור מלוכלך

יומנים 1933–1958, **מאת היינריך מנדלסון**, **תרגום ועריכה מושלן ביובי ויוכי הלר**, **הוצאת דן פרי, מאנגם, 2026**, 188 עמודים

יום שישי, 5.3.1948, היה יום גשום ומוכה־ירוחות ובבריכות ליד קיבוץ מעוז חיים בבקעת בית שאן נצפו כמה מאות חסידות לבנות וכמה בצבע אפור מלוכלך. ביום הזה קרו עוד כמה דברים בפי לשתינה א". אלה היו הימים של הקרבות שהחלו לאחר ההצבעה באו"ם ב-29.11.1947. וביישוב היהודי עסקו בשאלות כמו קריסת תוכנית החלוקה, הקרבות בדרכים לירושלים שרק יום אמש גבו את חייהם של 16 לוחמי הגנה, או התאספות גרודי צבא ההצלה הערבי שעמדו לחצות את הירדן יום למחרת. פרטים אקטואליים כאלה אינם נוכחים ביומניו של היינריך מנדלסון (1910–2002), מחשובי הזואולוגים שפעלו בישראל, דיקן הפקולטה למדעי הטבע באוניברסיטת תל אביב ומא־בות התנועה הסביבתית המקומית.

הקורא ביומניו של מנדלסון יכול ללמוד לדוגמה על כך שבפברואר 1934 בבית הכרם נצפו חמישה זוגות זורזרים על חוטי הטל־פון, שב-7.2.1935 ליד קריית ענבים נלכד זעמן מטבעות בגודל בינוני שיאכל עכבר בעוד כמה ימים, או שבאפריל 1936 בסני, 60 ק"מ מדרום לקוסיימה, נראו שני פריטים של עפרוני מצויץ, פרט אחד של עפרוני מדבר ופרט בודד של צחיחנית. "היומנים הם מסמך בעל חשיבות עצומה לחקר וידע הטבע בארצנו", כתבו העורכים, "בסיס ומקור מידע המספק לחוקרים בני זמננו אפשרות להבנה ומחקר של תהליכים רבים שקרו מאז ועד ימינו".

אולם בין חסידה לעפרוני היומנים של מנדלסון מלמדים את הקורא כליכך הרבה יותר. לצד תיעוד מדויקק של היסטוריית הטבע המקומית מ-1933 ועד 1958 הקורא יכול להתרשם כיצד בעיני אנשים מסוימים המרחב שבין נהר הירדן למדבריות סיני נתפש כמע־רכת אקולוגית מורכבת שבה בני האדם והדי־ברים המעסיקים אותם הם שוליים ושליילים. מנדלסון, יהודי־גרמני שעלה לארץ ב-1933

לאחר תקיפה אנטישמית באוניברסיטת ברלין (לימים אוניברסיטת הומבולדט), ראה במרחב המקומי מגוון תאי שטח המאפשרים למיני צמחים וחיות שונות לצמוח ולחיות.

הגבולות בין ירדן למצרים אינם נוכחים ביומן ומנדלסון לא נראה כמי שמתרגש להי צות את הגבול מדי־פעם בעקבות קינון דור רסים. גם הערבים והיהודים תופסים מקום נתו בסדר־הכל מדריכים שיכלו להכניס אותו למעמקי הביצה ולחשוף לעיניו את הקנית האפריקנית ואת צמחי נאדיד המים. שמעון פרסקי, שהתלווה למנדלסון לסיור להר הנגב ב-1945 ובעקבות תצפית בפרם דואה עיברת את שמו, תופס משמעותית פחות נפח בעול־מו של הזואולוג מאשר הצומח והחי של נחל צין. רשימת העופות או החולייתנים בסוף הספר ארוכה הרבה יותר מאינדקס האישים המוזכרים ביומן. הקורא המודרני כליכך רגיל לרמיין שיומנים הם סוגה החושפת את נפש האדם במערומיה או ממקמת אותה בתוך מאורעות היסטוריים גדולים (כיומנה של אנה פרנק), ואילו בקריאת יומנו של מנדלסון האדם, אפילו המחבר עצמו, נראה כפרט אחד קטן ולא־מאוד־מעניין בנוף הטבעי.

הקריאה ביומנים מזכירה שמדובר בנוף משתנה. הפגיעה בבריכות החורף בעקבות הגירוש וההריסה של הכפרים הפלסטינים ב-1948 ניכרת היטב ביומן ומציעה אפשרות לראות כיצד אירוע אנושי היה הרה־אסון לאוכלוסייה המקומית של בני אדם אבל גם של הדו־חיים. נאדיד המים שמנדלסון ראה בביצת החולה היה הצמח הטורף היהודי שצמח בארץ (כך למדתי מהערת העורכים המחכי־מה), אך גם הוא נכחד עם ייבוש הימה. ייבוש החולה הוא אירוע מכונן לתנועה הסביבתית בארץ שבה מנדלסון מילא תפקיד מרכזי. מבחינת מוסרות המדינה השמשת ארמות החולה לחקלאות היתה פעולה בעלת משמעויות פרקטיות וסימבוליות נרחבות. ייבוש הביצה, מטפורה פוליטית המלווה אותנו עד היום, היא דוגמה מובהקת להטי־מעת הגיון אירופי במרחב המקומי. בעיני הקרן הקיימת ופרנסי המדינה ייבוש החולה נתפש כפעולה המביאה את הקידמה לארץ הכושלת, ומול חץ ההיסטוריה עמדו קומץ משוגעים שניסו לטעון לטובת הקניות, הע־גורים והעוגלשון שחור־גחון. המאבק הזה, שכשל, והאסון הסביבתי שבריעבד נראה כמו מחיר גדול בעד מעט מאוד, היה למיתוס המכונן מאחורי הקמת החברה להגנת הטבע, אחר מארגוני הרגל של התנועה הסביבתית בארץ שהוקם על־ידי כמה זואולוגים, תלמי־דיו של מנדלסון. הקריאה ביומנים על ביקר־ריו הרבים של מנדלסון בעמק החולה מזמנת אפשרות לחזור לאותו אירוע בלי המיתולו־גיות הצינוניות או הסביבתיות שנקשרו בו. העגורים הם גיבוריו.

עורכי היומנים שילבו את רישומיו הני־פלאים של מנדלסון למיני חיות וצמחים. מנקודת מבט עכשווית רישום החיות נתפש כקוריוז, מעין תחביב של חוקר טבע ותו־לא. אולם מתוך מבט ארוך יותר בהיסטוריה של מדעי הטבע, מבט החוזר אחרונית לימים שלפני המצאת המצלמה, יומניו של מנדל־סון נראים כעוד חוליה בשרשרת ארוכה של

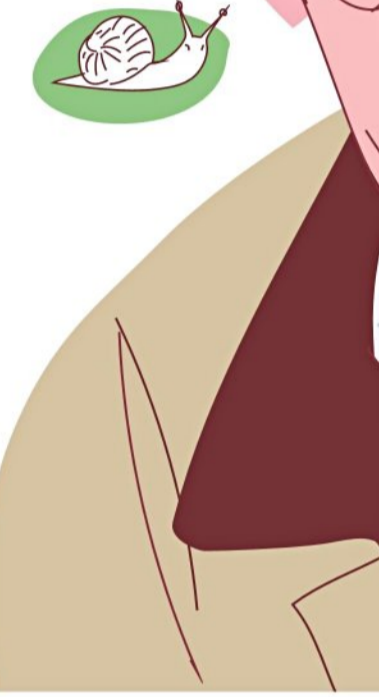
איו"ר: ערן וולקובסקי

וזואולוגים ובוטנאים שהרישום היה כלי מחי־קרי הכרחי להם. קרל לינאוס, אבי הטקסונו־מיה המדעית מהמאה ה-18 היה רשם מחולל, וכך גם ארנסט הקל, הזואולוג הגרמני שחי ברור לפני מנדלסון והטביע את המונח אקר־לוגיה, לא במונח הולגרי של "טוב לסביבה" אלא כהבנה מדעית של מערכות היחסים שבין אורגניזם לסביבתו. היכרות מעמיקה עם הטקסונומיה המקומית והבנה מעמיקה של האקולוגיה של בתי הגידול השונים היו שני תחומי הדעת המרכזיים שמנדלסון הני־חיל לדרורות של תלמידים בארץ. היומנים שלו הם אס־כן צורה חשוב להיסטוריה של המדע האירופי ולנדידתו לארץ.

המהדורה הנוכחית כמעט שאינה מביאה לידי ביטוי היבט נוסף בחייו של מנדלסון, היותו ציר של העברת ידע מגרמניה לארץ. כאמור, מנדלסון עלה לכאן לאחר תק־רית אנטישמית ונשאר גאה מאוד במוצאו המשפחתי ה"יקי" ובהתייחסותו אל המי־לחין פליקס מנדלסון־ברתולדי. הוא כתב את יומניו בגרמנית. חשיבתו הזואולוגית עצבה בגרמניה סביב רעיונות שהיו גרמי־ניים במיוחד. גם החשיבה הסביבתית שהוא הביא עמו היתה גרמנית במידת רבה והיתה קשורה לשימור הסביבה והגנתו מפני האדם (Naturschutz). והוא גם היה מראשוני החוקרים בארץ שיצרו קשרים מרעיים עם חוקרים בגרמניה אחרי מלחמת העולם הש־נייה, כי מנקודת המבט של העפרוני השואה היתה אירוע שולי. תרגום היומנים לעברית מנגיש אותם לקורא הישראלי אבל גם מט־שש את העובדה הבסיסית שמנדלסון המשיך לחשוב בגרמנית בעודו מארגן את עולמו שנים רבות אחרי שהוא חי ולימד בעברית. העורכים והמתרגמים העניקו אפוא לקר־רא תמנה. כשמסיטים את עלי הגומא אפשר למצוא ביומנים שרידים לסיפורים רבים, החל בתיעוד מדויקק של היסטוריית הטבע המקר־מית ועד להיסטוריה של התנועה הסביבתית מבפנים, מגרעינים לחשיבה מדעית לא־הומי־ניסטית במהותה וכלה בפרק נוסף של העברת ידע בין גרמניה לישראל. הספר מלווה באיוריו של מנדלסון ומטמיע את ההערות של צוות מרשים של זואולוגים ובוטנאים שסיעו בויהיו מיני החיות והצמחים המוזכרים ביומנים. בהינתן שהיומנים נכתבו בגרמנית ובכתב־יד שלא תמיד קל לקריאה, מלאכת הכנת הספר היתה בוודאי מלאכה מורכבת מאוד. ובהתחשב שהיומנים מצויים בידיים פרטיות ולא התגל־גלו לספריית מחקר או לעובונו של מנדלסון בארכיון ההיסטורי של אוניברסיטת תל אביב, המתנה שהעניקו עורכי הספר לקורא העברי היא מתנה שלא תסולא בפז.

מימרה מקובלת גורסת שאין זה מנומס לבדוק את מצב שיניו של סוס שניתן במתנה (אני בספק שמנדלסון היה מסכים לחוכמה המקובלת הזאת), ואף־על־פי־כן הערה: יומ־ניו של מנדלסון הם בראש וראשונה מסמך היסטורי, והספר שיצא עתה לאור הוא מה־דורה של כתבי־יד. מנדלסון אולי לא ביטא ביומניו האישיים חשיבה אנתרופוצנטרית אבל בעריכה של היומנים יש כבר הצטרפות למסורת הומניסטית ואולי היה כדאי ללמוד משהו מאותה מסורת בעבודת התקנת כתב־היד לרפוס. היסטוריונים ופילולוגים, מקצו־עות שפעם היו קרובים זה לזה יותר מהיום, בילו כמה מאות שנים בחשיבה ושכלול של פעולות העריכה. הם למדו שבהתקנה של כתב־יד לרפוס יש ברכה גדולה, שכן כתב־היד נעשה נגיש יותר לקבוצה גדולה יותר של קוראים מאשר אותם בודדים שנהנו מגישה לכתב־היד המקורי. אולם עורכים של כתב־יד גם למדו שעריכה לא הזירה עלולה להויק, שכן משעה שטקסט נערך ברפוס רוב הקוראים לא יחזרו לבחון את כתב־היד המי־קורי, ומכאן שכל החלטה שלהם היא החלטה

רבת־גורל וכל פעולת עריכה כוללת שורה ארוכה של החלטות. מנקודת המבט של העורכים יומני מנד־סון הם "מסמך בעל חשיבות עצומה לחקר וידע הטבע בארצנו", ולנוכח עמדה זו הם קיבלו שורת החלטות. הם דאגו לכלול למשל אינדקס מקיף של הצמחים והחיות המוזכרות בספר, ואילו ההקשר הגרמני של היומן נראה להם פחות חשוב. יש לי תחושה שלצד קהל הקוראים חובב הטבע יש קהל קוראים חובב היסטוריה וסודרי העדיפויות שלו עשויים להיות אחרים. חלקם, אין ספק, היה שמח לקרוא כמה מובאות מהיומן בשפת המקור, גם אם זו מצויה בנספח. אך אם בחירה זו היא בחירה ערכיתית לגיטימית, הבחירה להשמיט קטעים מסוימים כי אין בהם עניין נראית לי חירות עריכתית מופרזת. וכך גם ההתערבויות בטקסט המקור עצמו שנעשתה בדרכים החורגות מאוד מהמקובל.

עוד המצאה שהתפתחה במשך כמה מאות שנים ושוכללה ללא הכר בגרמניה של מנד־לסון היא הערת השוליים, מנגנון המאפשר בצורה יוזואלית ברורה ליצור הבתנה בין טקסט המקור לפרשנות. חבל שהעורכים לא בחרו לשלב את הערותיהם המחכימות במישור נפרד מהטקסט של מנדלסון במי־קום לשבצם בגופן גדול יותר ו/או בסוגריים מרובעים בתוך הטקסט עצמו. לעתים הפעו־לה הזאת ממש קוטעת את משפטיו של מנד־סון באופן ההופך את הטקסט לבלתי־קריא. גם טעויות תעתיק והקלדה יכלו להימנע בעריכה קפדנית יותר. שיבוץ הציורים, שהוא כשלעצמו מבורך, נראה לעתים שרי־רות, כקישוט. אני משוכנע שמנדלסון לא חשב כך על איוריו, אבל כקורא אין לי שום דרך לאמת מה מנדלסון חשב שכן המהדורה מטשטשת את ההיבטים האלה, שהיה אפשר לשמר בפעולה פשוטה כמו ציון מספר עמוד במקור. החל ב-1934 מנדלסון גם השקיע רבות במערכת הפניה צולבת שהמהדירים בחרו להשמיט, שכן, כך כתבו, לא היתה להם "שום דרך להבין את משמעותם". ובכן עתה גם לקוראים העתידיים לא תהיה שום דרך להבין את המשמעות.

היסטוריונים המתורגלים לעבוד על כתבי־יד מימיה־ביניים והעת החדשה המו־קדמת מכירים היטב את חוויית העבודה על מהדורות מהמאה ה-19. מהדורות אלה, שני־ערכו על־ידי טובי העורכים והמהדירים של זמנם, נוטות לארגן את הטקסט באופן המדגיש את טעמם של העורכים גם על חשבון הדיוק ההיסטורי. חוקרים מודרניים שמחים על כך שכתב־יד הונגש להם, ומצד שני תוהים אילו דברים מעניינים נותרו מחוץ למהדורה. מאז המאה ה-19 גישות לעריכת כתבי־יד השת־נו לבלי־הכר. ההבנה היום היא שעדיף לתעד היבטים רבים ככל האפשר בטקסט בהנחה שמה שמעניין את העורך היום עשוי לא לע־ניין את קוראי העתיד, ומה שנתפש בעיני העורך היום כשולי עשוי להתגלות כמעניין במיוחד. חבל שעורכי יומני מנדלסון לא בחרו להתערוך בהתפתחויות בעולם העריכה במדי־עי הרוח מהמאה האחרונה.